

Gamlebyen historielag

Skriftserie nr 7

Rikshovedstaden Oslo

Hege Roaldset

Forord

Dette heftet om *Rikshovedstaden Oslo* bygger på et foredrag som Hege Roaldset holdt for Gamlebyen historielag og Interesseforeningen Oslos Middelalder, 21. april 1998. Tittelen på foredraget var ”Når ble Oslo rikshovedstad?” Mange tror at det skjedde først på 1800-tallet, men det er ikke riktig, noe Hege Roaldset overbevisende dokumenterer: Oslo (Gamlebyen) var en rikshovedstad allerede i middelalderen.

Hege Roaldset (f.1970) er utdannet historiker, med hovedfag fra Universitet i Oslo, fra 1996. Hun skrev en hovedoppgave om Mariakirken og de religiøse funksjonene knyttet til denne kirken. Hovedoppgaven ble siden utgitt som bok. Etter studiene arbeidet hun både som vitenskapelig assistent og i administrasjonen ved Historisk institutt, Universitetet i Oslo, frem til 2003. Hun arbeider nå som selvstendig næringsdrivende. Foruten dette foredraget har Gamlebyen historielag hatt glede av Hege Roaldsets kyndige omvisninger på Mariakirken, i ruinene i Middelalderparken, ved flere arrangementer. Hun har også sittet i styret for historielaget, fra 2002 til 2004. Hege Roaldset har velvilligst gitt manuset til historielaget, noe vi setter stor pris på.

*Helge Godø
Skriftserieredaktør*

Rikshovedstaden Oslo

av

Hege Roaldset

Når ble Oslo rikshovedstad?

Det sentrale formålet i denne artikkelen er å tidfeste når Oslo ble rikshovedstad. For å løse denne oppgaven vil jeg først undersøke hvilke kriterier som har vært lagt til grunn når historikere har bestemte byer som kongelige makt- og administrasjonssentra. Deretter vil jeg gi en kort framstilling av utviklingen av en riksomfattende norsk statsmakt, for så å gi en vurdering av Oslos funksjon som rikshovedstad. Dette munner ut i en tidfesting av når vi kan anse Oslo for å ha blitt Norges hovedstad. Men først: begrepsdefinisjon.

I *Aschehoug og Gyldendals store norske ordbok* defineres begrepet "rikshovedstad" som den byen der landets regjering har sitt sete. For vårt vedkommende, i behandlingen av middelalderbyen Oslo, er denne definisjonen ikke riktig dekkende. I middelalderen fantes det ikke noen norsk regjering i dagens betydning av ordet. Gjennom hele denne perioden var de norske kongene stadig på flyttefot mellom en rekke kongsgårder i byene og på landsbygda. Riksadministrasjonen var knyttet til kongen personlig, og hovedstaden var der kongen til enhver tid oppholdt seg. Dette ambulerende kongedømmet gjør det naturlig å

stille spørsmålstegn ved bruken av betegnelsen rikshovedstad i denne perioden.

Til tross for dette har de største norske middelalderbyene, Nidaros, Bergen og Oslo, samt i mindre utstrekning også Tønsberg, blitt betegnet som hovedstad. Dette har sammenheng med at disse byene til ulik tid var der kongen foretrakk å oppholde seg, og dermed også det viktigste makt- og administrasjonssenteret. Ved hjelp av fem kriterier, som blir nærmere beskrevet nedenfor, kan vi foreta en vurdering av hvilken betydning disse byene hadde for kongen. På dette grunnlaget vil vi være i stand til å trekke konklusjoner om hvilken by som utpeker seg som en konges residensby, og som dermed, på et visst tidspunkt, er nærmest til å bli kalt landets hovedstad.

Det første kriteriet er om byen var hyppig i bruk som vintersete for kongen. Kongsgårdene i byene hadde, på bekostning av de på landsbygda, etter hvert fått en spesiell plass i den kongelige administrasjonen, og fra omkring 1130 var kongen og hans følge bofaste i én by gjennom hele vinteren.

Det andre kriteriet vedrører omfanget av kongelig byggevirkksomhet. Store byggeprosjekter, som for eksempel oppføring eller ombygging av kongsgårdsanlegg, kirker og lignende, indikerer at kongen ønsket å øke byens betydning. Samtidig førte byggevirkksomheten med seg faglært arbeidskraft og gjorde sitt til å styrke byens økonomiske grunnlag.

Kriterium nummer tre er i hvilken by riksmøtene ble holdt. *Riksmøte* er det moderne navnet på høymiddelalderens store politiske sammenkomster. Disse møtene samlet de fremste geistlige og verdslige

makthaverne i landet og utgjorde rammen om rikspolitiske vedtak av betydning. Det var kongen som sammenkalte og ledet riksmøtene, og de gir dermed informasjon om hvorfra kongen førte sin politikk. Vi har ingen opplysninger om riksmøter før i 1152, da erkesetet i Nidaros ble opprettet.

Det fjerde kriterium er kongebrevenes utstedelsessted. Der kongemakten hadde sitt politiske sentrum utstedte han også sine dokumenter.

Som det siste av de fem kriteriene kommer kongenes valg av begravelsesby. Alle de kjente kongelige begravelsene i Norge fant sted i de tre byene som avløste hverandre som den viktigste kongelige residensbyen. Forflyttingen av det politiske tyngdepunktet i løpet av middelalderen kommer konkret til uttrykk gjennom de norske kongenes gravsted. På 1000-tallet var Nidaros det ubestridte sentrum i Norge, og alle kongene, seks stykker, ble gravlagt der. Den politiske uroen i løpet av borgerkrigstida gjenspeiles i stadige skifter i kongelig begravelseskirke på 1100-tallet. I løpet av dette hundreåret ble tre kongelige personer gravlagt i Nidaros, tre i Bergen og tre i Oslo. På 1200-tallet fungerte Bergen som det viktigste politiske senteret. I dette århundret ble ytterligere fem konger gravlagt her, mot to i Nidaros og bare én i Oslo. Oslo ble imidlertid kongelig begravelsesby på 1300-tallet, og to av de tre siste kongene, Håkon V i 1319 og Håkon VI i 1380, ble gravlagt her. Hvor den tredje kongen, Magnus Eriksson, ble gravlagt er uvisst.

Rikshovedstad og sentraladministrasjon

Som sagt kan de fem nevnte kriteriene være bestemmende for hvilken by vi fastsetter var den viktigste kongelige residensbyen. Men for at vi skal kunne definere en by som rikshovedstad er eksistensen av et fast lokalisert sentraladministrativt organ et minimumskrav. En form for riksdekkende forvaltningsmessig institusjon må være knyttet til *byen* framfor til *kongen*.

I løpet av høymiddelalderen vokste det ikke fram noen samlet sentraladministrasjon i Norge som var fast lokalisert i én bestemt by. Riksadministrasjonen ledsaget den ambulerende kongen rundt om i landet. I den seinere delen av høymiddelalderen oppholdt kongene seg for det meste i kongsgårdene i de fire største byene. Dermed lå forholdene til rette for at visse sentraladministrative funksjoner ble fastere knyttet til disse byene. Fra siste halvdel av 1200-tallet var Bergen, i følge historieprofessor Knut Helle, den første virkelige rikshovedstaden. Hans argumenter for å trekke denne slutningen er for det første at kongene utover på 1200-tallet oppholdt seg hyppigere og lengre i Bergen enn i noen annen norsk by. For det andre var det her høymiddelalderens riksmøter regelmessig ble holdt. For det tredje fikk kimen til en fast sentraladministrasjon sete i byens kongsgård fra 1270-årene.

Fra Magnus Lagabøtes tid (konge fra 1263 til 1280) hadde kansleren en svært framtredd stilling i utviklingen av en riksomfattende norsk statsmakt. Kansleren ledet den eneste organiserte kontorvirksomheten i sentraladministrasjonen ved slutten av høymiddelalderen. Ifølge

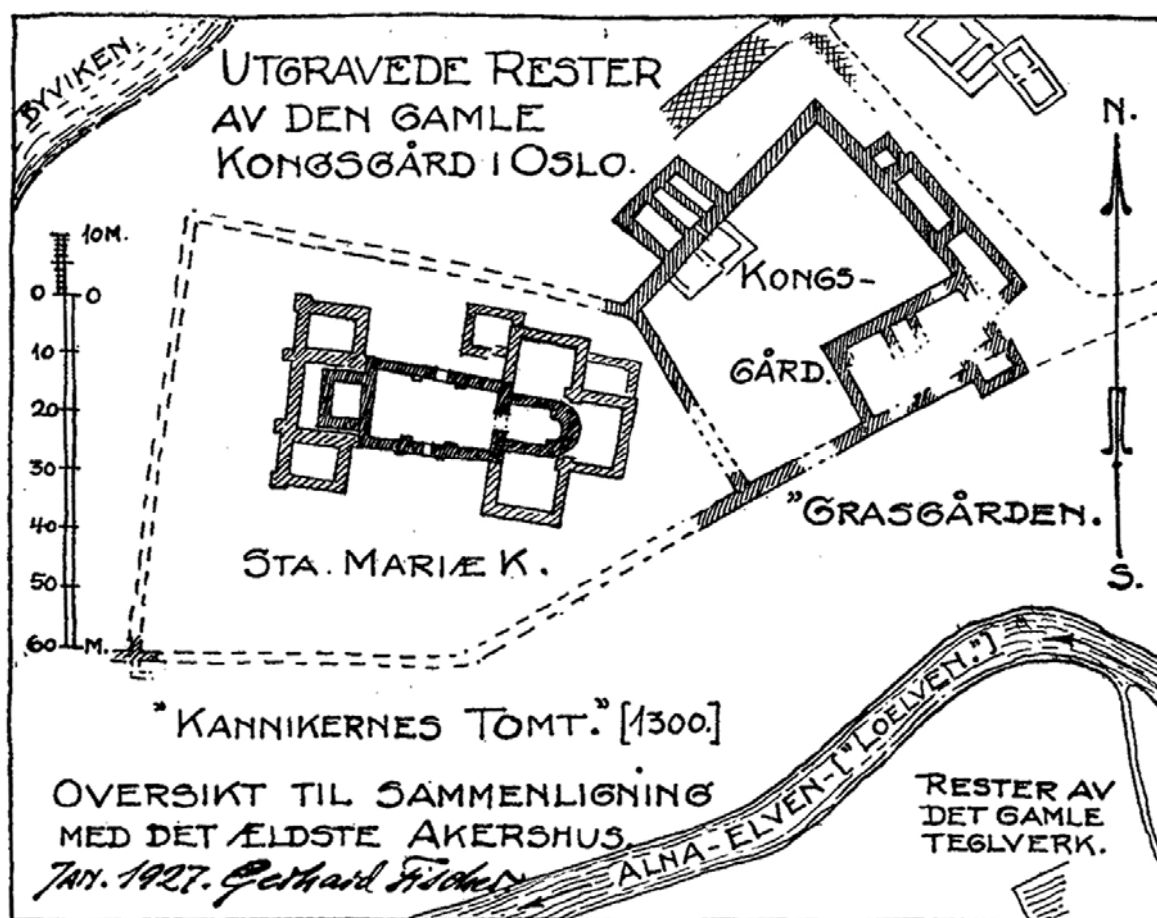
*Hirdskråen*¹ skulle han være en av de fremste rådgiverne til kongen, han skulle oppbevare kongens segl og utferdige de kongelige brevene. Videre var det kanslerens oppgave å føre regnskap over kongelig gods og inntekter og å være sendemann for kongen, både innen- og utenlands.

Helles hovedargument for å regne Bergen som den første norske rikshovedstaden, er at han anser kansleren som fast lokalisert i vestlandsbyen. Dermed var et riksdekkende administrativt organ knyttet til byen og ikke til kongen.

Oslo som politisk sentrum på 1100- og 1200-tallet

Hva så med Oslos betydning som maktsentrum og rikshovedstad i middelalderen? Byens, eller rettere sagt tettstedets, første kongsgårdsanlegget ble oppført på Sørenga ved midten av 1000-tallet. Anlegget besto av en kongsgårdskirke, Mariakirken, i tillegg til selve kongsgården. I denne eldste perioden var ikke Oslo sentrum for noe permanent administrasjonsapparat, men tettstedets beliggenhet var et laglig utgangspunkt for hærferder mot danskekongen eller mot urostiftere i innlandsbygdene. På 1100-tallet ser dette bildet ut til å være noe endret. I løpet av en trettiårs periode ble tre kongelige personer gravlagt i Hallvardskirken (Sigurd Jorsalfar † 1130, Magnus Blinde † 1139 og Inge Krokrygg † 1161). Dette tyder på at Oslos betydning som residensby, og dermed som administrativt sentrum, var tiltakende.

¹ Hirdskråen var en lovsamling for kongens håndgangne menn, hirden. Den ble til i 1270-årene og inneholder bestemmelser om riksstyre og militærvesen, om forholdet mellom hirdmennene og om forholdet mellom konge og hird.

Tegningen ovenfor av Gerhard Fischer viser de utgravede ruinene av Mariakirken og Kongsgården på Sørenga. Kilde: *Byen under Eikaberget*, utgitt i 1950, av Oslo kommune, i forbindelse med feiringen av Oslos 900-årsjubileum.

Fram til slutten av 1100-tallet hvilte den kongelige administrasjonen i Oslos oppland på bøndenes og de lokale stormennenes personlige lojalitet overfor kongen. Men fra denne tida ble Oslo sentrum for en permanent administrasjon med et geografisk avgrenset ansvarsområde, og for første gang nevnes sysselmenn i Oslos oppland. Lendmennene, sysselmennenes forgjengere, sverget troskap til kongen og hadde ofte lokal tilknytning. Sysselmennene var derimot avsettelige og hadde ofte syssel i god avstand fra hjemstedet sitt. Etableringen av

sysselmannsombudet var dermed av stor betydning for kongens kontroll med bondesamfunnet og for byens kontroll med sitt oppland.

Den administrasjonen som vokste fram i Oslo mot 1200-tallet, var en lokal administrasjon, og helt til slutten av 1200-tallet la rikskongene forholdsvis lite av sin virksomhet til Oslo. Ved å legge til grunn fire av de fem kriteriene jeg gjennomgikk innledningsvis, kan vi få et inntrykk av byens betydning som kongelig makt- og administrasjonssentrum. Jeg har ingen oversikt over hvor kongen utstedte sine brev i denne perioden, slik at dette kriteriet utgår i denne omgang.

At Oslo ikke var en særlig viktig administrasjonsby gjenspeiles i tilstanden til byens kongsgårdsanlegg. Kongsgården ble ødelagt av brann i 1223, og den ble etter all sannsynlighet gjenreist i tre. Materialvalget - altså tre - indikerer at Oslos kongsgård hadde lavere prestisje enn for eksempel den i Bergen, som var oppført i stein. I tiårene omkring 1200 foregikk det også mindre arbeider ved kongskapellet (Mariakirken), men fram til omkring 1280 var den kongelige byggevirksomheten i Oslo forholdsvis beskjedne. I perioden 1152 til 1281 ble det holdt 23 riksmøter. Femten av riksmøtene ble holdt i Bergen, åtte i Nidaros og tre i Tønsberg. Ingen i Oslo. Når det gjelder kongens vintersete, har vi kjennskap til hvor Håkon IV Håkonsson oppholdt seg sine 46 regjeringsvintre (1217-1263): 25 vintre satt han i Bergen, åtte i Nidaros, sju i Oslo og seks i Tønsberg. For Håkon IVs sønn, Magnus Lagabøte, er ni av sytten vinterseter kjent: fire vintre i Bergen, fire i Tønsberg og én i Nidaros. De uanselige nybyggene i kongelig regi, lokaliseringen av riksmøtene og kongenes valg av vinterseter tyder på at Oslo var et mindre betydningsfullt maktsenter. Dette inntrykket forsterkes av det faktum at Oslo var åsted

for én eneste kongelig begravelse i løpet av 1200-tallet. Håkon den Unge døde 23 år gammel i 1257 og ble gravlagt i Hallvardskirken. I perioden 1170 til 1280 synes Tønsberg å ha vært en like viktig residensby for kongene som Oslo var.

Oslo blir rikshovedstad

Bildet av Oslo som residensby av underordnet betydning endres med Magnus Lagabøtes død i 1280. Magnus trettenårige sønn Erik, overtok tronen, mens tiåringen Håkon ble utnevnt til hertug. Håkon Magnusson valgte Oslo som sin residensby, i følge ham selv "den viktigste byen i vårt hertugdømme".

I 1299 døde kong Erik og i november det samme året ble Håkon Magnusson kronet til Norges konge. Heretter gjorde Oslo i stadig større grad Bergen rangen stridig som politisk sentrum.

I løpet av Håkon Vs 20 år som konge oppholdt han seg sju vintre i Bergen, fire i Oslo, og tre i Tønsberg. For seks av årene er vintersetet ukjent. Vi kjenner utstedelsesstedet til 125 av Håkons kongebrev. 55 av disse er utstedt i Bergen, 31 i Oslo, 27 i Tønsberg og 12 i Nidaros. Hvis vi utelukkende tar to av fem kriterier i betraktning, nemlig kongens vintersete og kongebrevenes utstedelsessted, ser det altså ut til at Bergen fremdeles var den viktigste kongelige residensbyen. Men dersom vi også legger de øvrige kriteriene til grunn - lokalisering av riksmøtene, valg av begravelsesby og kongelig byggevirkksomhet - er det tydelig at Oslos posisjon som residensby ble kraftig styrket i løpet av Håkons regjeringstid.

Det har vært omdiskutert når den eldre kongsgården i tre ble erstattet med det anlegget i stein vi fremdeles kan se rester etter på Sørenga. En vanlig oppfatning har vært at det skjedde i Håkon Håkonssons regjeringstid etter den nevnte brannen i 1223 eller etter en brann i 1254. Arnved Nedkvitne fører imidlertid overbevisende argumenter for at det var Håkon Magnusson som satte i gang byggearbeidene etter at han ble hertug i 1280. Hertug Håkon var videre den som begynte borgbyggingen på Akersneset. Akershus nevnes for første gang i 1300, og av kildene går fram at kongens arkiv skulle oppbevares her. Omkring 1290 startet omfattende byggearbeid ved kongsgårdens kapell - Mariakirken. Da ombyggingen var avsluttet, anslagsvis i 1302, framsto Mariakirken som en mektig gotisk katedral - den tredje største kirken i landet. Håkon V innledet altså en omfattende byggevirksomhet i Oslo alt i sin tid som hertug.

Håkon V arrangerte to riksmøter. Det første fant sted i tilknytning til kongekroningen i 1299. Det hersker en liten usikkerhet om hvor kroningsseremonien ble gjennomført. Etter all sannsynlighet ble Håkon kronet i Oslo, men vi kan ikke helt utelukke Nidaros som kroningssted. Det andre riksmøtet hadde til formål å endre arvefølgen til fordel for Håkons døtre. Det ble avholdt i 1302 og fant utvilsomt sted i Oslo. I tillegg til riksmøtene er ni møter med rikspolitisk funksjon kjent fra Håkons regjeringstid. Oslo var arena for fire av dem, Bergen og Tønsberg for to hver, mens bare ett slikt møte ble lagt til Nidaros. Når det gjelder lokaliseringen av kongelige graver, ser det ut til at alt da Håkon planla ombyggingen av Mariakirken, var det hans mening at den skulle fungere som begravelleskirke for det norske kongehuset. Han åpnet for begravelser av en større del av kongefamilien, men reserverte tidlig det mest sentrale stedet i kirken til sin egen grav. I løpet av 1300-

tallet ble minst to konger, Håkon V i 1319 og Håkon VI i 1380, gravlagt i Mariakirken. Videre fikk Håkon Vs dronning, Eufemia, hennes søster Sophie, og hennes far fyrst Wizlav sine gravsteder i Mariakirken. Seinere fulgte flere andre av Håkons etterkommere.

Oslos betydning som politisk sentrum var altså stadig økende etter at Håkon Magnusson gjorde byen til sin residensby. Men noen rikshovedstad kan vi ikke snakke om, dersom vi skal slutte i overensstemmelse med Knut Helles definisjon av Bergen som Norges første rikshovedstad. Som sagt var det på grunn av kanslerens tilknytning til byen at Helle anser Bergen for å ha vært Norges første hovedstad. Vi kan med andre ord ikke regne Oslo som rikshovedstad før et fast lokalisert sentraladministrativt organ var tilstede i byen.

Vi skal derfor se hva som skjedde med kanslerembedet i løpet av Håkon Vs regjeringstid.

Mariakirkens rolle

I løpet av sin hertugstid opprettet nemlig Håkon et kapittel (et kollegium av prester) i Mariakirken under ledelse av en prost. Samtidig med at han ble kronet til konge i 1299, ga Håkon denne kirken gaver og tildelte den spesielle privilegier. Etter initiativ fra Håkon utstedte pave Clemens V i 1308 et privilegiebrev som skilte ut og organiserte 14 navngitte kirker, blant dem Mariakirken, i en egen kirkelig institusjon direkte underlagt paven og kongen. Denne institusjonen kalles *den kongelige kapellgeistligheten*. Formelt sett var kongskirken i Bergen den fremste av kirkene i kapellorganisasjonen, men Mariakirken i Oslo var tiltenkt en vel så viktig rolle. I 1314 bestemte nemlig kongen at prosten ved Mariakirken til evig tid skulle være rikets kansler.

Kanslerembedet ble dermed knyttet til byen, ikke til kongen. Med kombinasjonen av kanslerembedet og prostedømmet i Mariakirken fikk Oslo et fast lokalisert sentraladministrativt organ, og minimumskravet for å kunne betegne Oslo som rikshovedstad er innfridd.

Bildet over viser ruinene av Mariakirken, med ruinene av Kongsgården i forgrunnen. Bak trærne til høyre skimtes Akershus festning, som var viktig i historien om Oslo som rikshovedstad i middelalderen. Til venstre, øvre del av bildet kan man se konturene av Hovedøya.

Rikshovedstaden Oslo fikk i første omgang ingen lang levetid. I 1319 døde Håkon V og hans etterfølger, dattersønnen Magnus Eriksson, var tronarving både i Sverige og i Norge. Med tida ble derfor hovedstadsfunksjonene flyttet ut av landet, og det var ikke før i 1814 at

Oslo på ny ble rikshovedstad, nøyaktig 500 år etter Håkon Vs bestemmelse om at prostens i Mariakirken til evig tid skulle være rikets kansler.

Litteratur

Sverre Bagge: *Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319*. Bergen 1976.

Knut Helle: *Bergen bys historie* bd. 1. *Kongssete og kjøpstad*. 2. opplag, Bergen 1995.

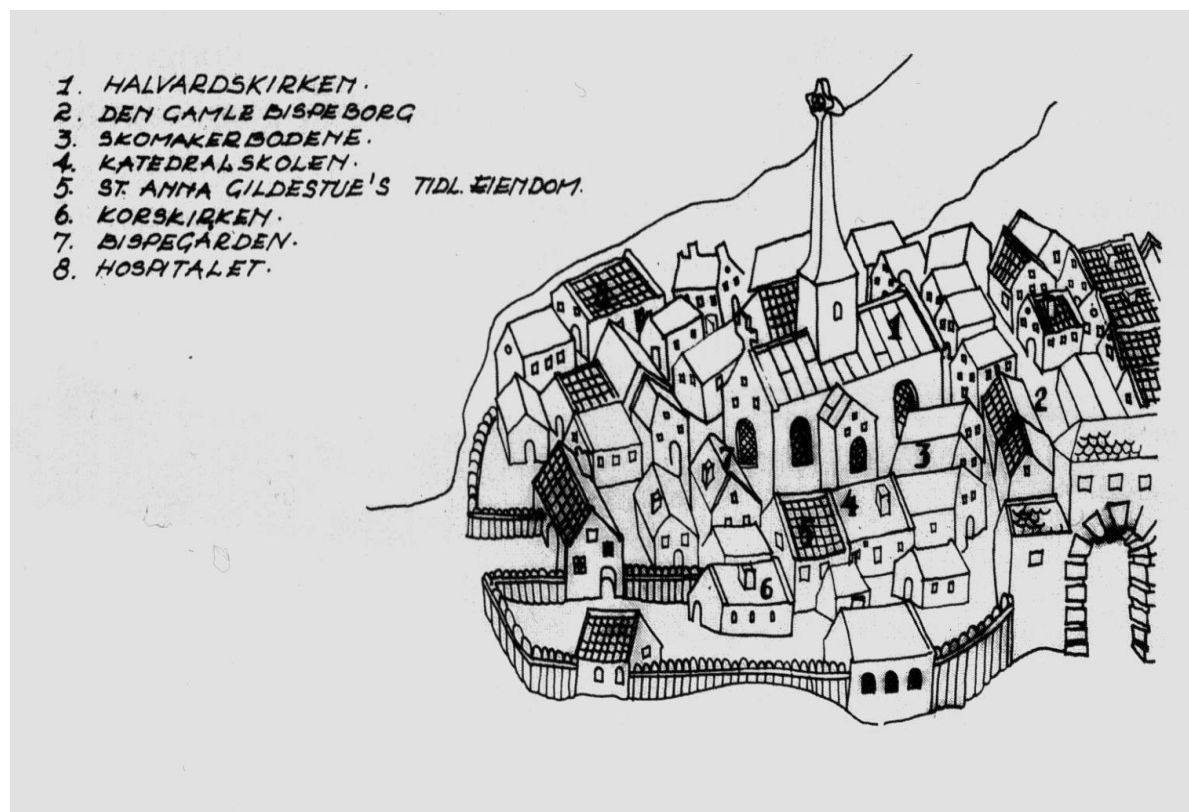
Knut Helle: *Norge blir en stat 1130-1319* 2. utgave, 2. opplag Oslo 1991.

Arnved Nedkvitne og Per G. Norseng: *Oslo bys historie*, bd. 1. *Byen under Eikaberg*. Oslo 1991.

Noelle Poppe: *Hovedstadsfunksjoner i Norge i middelalderen*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 1997.

Hege Roaldset: *Mariakirken i Oslo. De religiøse funksjonene*. Oslo 2000.

Gamlebyen – et historisk skattkammer

I dag er Gamlebyen kanskje mest kjent for sin middelalderby – for ruinene. Noen av disse forteller om en svunnen storhetstid, som nådde sitt høydepunkt under kong Håkon Magnus V, da Oslo ble rikshovedstad. Håkon Magnus ble kronet i Hallvardskirken i 1299 og giftet seg samme år med dronning Eufemia av Rügen. Tegningen over, av tidligere byantikvar Kjeld Magnussen, er basert på et relieff på Frederik IIs sarkofag i Roskilde domkirke. Det er det tidligste, bevarte bilde av Oslo, slik byen kan ha sett ut på midten av 1500-tallet.

Gamlebyen historielag har som formål å verne om, og ta vare på, Gamlebyens kulturminner og 1000 år med byhistorie. Historielaget ble stiftet 23. oktober 1996.

Gamlebyen historielag ser det som viktig å skape interesse for, og spre kunnskap til bydelens innbyggere om den lokale historien.

Alle som støtter vårt formål, og vil arbeide for våre målsetninger er velkommen til å bli medlem i **Gamlebyen historielag**.

Gamlebyen historielags skriftserie - utgivelser

Redaktør: Helge Godø

1. *Lov og rett i MA – Rettssystem og rettsaker fra Oslo ca 1300*, av Tine Berg Floater
2. *Barndom i Oslo Ladegård*, av Jo Tenfjord
3. *Barndomsminner*, av John E. Abelson
4. *Tiggerordener i de norske byene i middelalderen*, av Inger-Johanne Ullern
5. *Forstaden under Ekebergåsen*, av Lars Thue
6. *Oslos oppkomst*, av Petter B Molaug
7. *Rikshovedstaden Oslo*, av Hege Roaldset
8. *Småglimt, dikt og bruddstykker fra Gamlebyens historie*, diverse bidragsytere
9. *Småhusbebyggelsen fra 1860-årene i Ekebergskråningen – beskrivelse og registrering*, av Tove Larsen og Helge Godø

© Gamlebyen historielag – 2003

Gamlebyen historielags skriftserie

ISSN: 1503-5751